

A KÖLTŐ FIA

(ARANY LÁSZLÓ SZÜLETÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJÁRA)

Nagy emberek barátjának lenni is nehéz, hát még fiának! Mennyi gond, harag, tragédia származott azokból az össze-ütközésekből, amelyek gyönyörűen kezdődött barátságok nyomán, apák és fiúk mérközései következtében jöttek létre! Arany János ilyen vonatkozásban is a kivételes jelenségek közé tartozik. A kapcsolatot, amely Petőfivel fűzte össze, a legszebb férfibarátságok közt tartja számon az irodalomtörténet; s a kapcsolat, amely fiával, Lászlóval kötötte össze, magasan túlnőtt az elődök és utódok, a mester és tanítvány viszonyán. Két nagy jellem, két kivételes szellem olyan együttesévé fejlődött, amelyben mindkét fél termékenyítően hatott a másikra; sőt: az egyiknek pályája és műve sok tekintetben kiegészíti a másikat.

A fiú magasabbról indult, mint apja; s ha alkotóműve sokkal csonkább és alacsonyabb röptű volt is emezénél, társadalmi dekorumokban, anyagi eredményekben nem volt kisebb. A nagyszalontai segédjegyző egyszerű házától egy fővárosi előkelő otthonig, akadémiai tagságig, képviselőségig, a Földhitelintézet igazgatóságáig, az ezerholdas alapi birtokig ívelt. Nagy család nagy műveltségű, szép s a társaséletben is kitűnő lányát vette feleségül. Sok mindent, amire Arany János csak vágyakozott, fia ért el: kiváló eredménnyel végezte az egyetemet, lett fiatalon az ország egyik legokosabb és legbefolyásosabb emberének, Csengery Antalnak jobbkeze, majd utóda; beutazta az egész művelt Nyugatot és járt a Közel-Keleten is. Atlétatermetű, karcsú, makkegészséges férfi volt; társaságának központja; — csak élete végén, a mindjobban megvetett közéletből is visszavonulva, lett magányos ember, aki csak

írásztala mellett és társtalan nagy sétáin volt talán azonos igazi önmagával. A betegség — igaz hogy tíz évvel fiatalabban mint apját: 54 éves korában — hirtelen terítette le.

Szülei minden lépését vigyázó gonddal kísérték, büszkék voltak a jó tanuló, jó növésű, izmos fiúra; mikor Pestre költöztek, egy ideig még az kötötte őket Nagykőröshöz, hogy — az iskolaváltoztatással járó megrázkódtatásokat elkerülendő — ott tartották Lászlót az érettségiig. Nagykőrösön a kor kiváló íróival, tudósaival ismerkedhetett meg a nyiladozó eszű fiatalember. Pesten a legjobb szellemi környezetbe került; édesapjának hamarosan munkatársa is lett; s nem csak a *Szépirodalmi Figyelő* meg a *Koszorú* adminisztrációjában, hanem szerkesztésében, a beérkezett kéziratok elbírálásában, a levelek, jegyzetek, apró bírálatok megírásában, s a sürgős fordítások elkészítésében is. Egyetemi tanulmányait gondtalanul folytathatta; sikerült az akkor méltán utált katonai szolgálattól is megszabadulnia. Belenevelődött kitűnő állásába, s oly szépen haladt előre, hogy hamarosan több fizetése lett mint apjának, az Akadémia főtitkárának; aki különben az ő kedvéért felöltötte ritkán viselt gehrokkját is, hogy — amint ezt az etikett megkívánta — elmenjen leánykérőbe a Várban lévő Szalay-házba. László is nagy szeretettel és figyelmes törődéssel viszonzta ezt a szülői gondoskodást; apjának mindenben tanácsadója, készséges segítőtársa, sokáig szinte egyetlen bizalmasa, közönsége volt. Arany nagyon kedvelte és becsülte menyét is, aki élete végéig gondos őrzője maradt apósa és férje hagyatékának, ápolója kultuszuknak: együtt csináltatták Arany szép síremlékét a Kerepesi temetőben; hoztatták rendbe az Arany-múzeum céljára a Csonka-tornyot Nagyszalontán, s oroszlánrészük volt a budapesti Arany-szobor létrejöttében.

Nem annyira az életkörülmények szűkes voltában, mint inkább az életfelfogás puritán erkölcsiségében, a Baczur Gazsis virtuskodásnak meg a költő-nyomorúság bohémkedő álromantikájának megvetésében volt követője az apai otthon szellemének; annak a kálvinista józanságú, takarékos, a

közösség véleményére is tekintő fegyelmezettségnak, amely ellen annyi dühös kísérlettel, szívós rokonsággal, görcsös, naív, értelmetlen excentricitással lázadt a század második felében a céljukvesztett forradalmároknak, meg az új fogódzókat kereső reformereknek hada. László kiléphetett a család kis világából; mind anyagilag, mind társadalmilag tágasabb és magasabb életkörök nyitak meg előtte. Ezeket a lehetőségeket el is fogadta; de úgy élt a növekvő vagyon és befolyás előnyével, hogy felismerte s vállalta az ezekkel járó kötelességeket is: a közéleti tisztaságnak, a közösség iránti felelősségnek, a bírálatnak, az eszmék tisztázásának kötelességét, a botránnyalanság élet csendességét. Ő is szeretett zajtalanul hatni, feltűnés nélkül, a maga mindig gondos tisztaságában tartott fórumán szerepelni. Ezért lépett vissza a képviselőségtől, mikor értesült a tudta nélkül elkövetett választási manipulációkról; ezért igyekezett, amikor önálló írói alkotásaival indult, megőrizni névtelenségét — nehogy nagy tekintélyű atyja érdemtelenül pártolt védencének gyanújába keveredjék.

Pedig írói vállalkozásaival azokat a kezdeményezéseket folytatta, amelyeket Arany János neve és műve fémjelzett. Első figyelemre méltó munkája egy — nővérével: Juliskával együtt gyűjtött és sajtó alá rendezett, de Arany konzervatív felfogása értelmében egyedül László nevével jegyzett — magyar népmesegyűjtemény volt; utolsó befejezett munkája Katona *Bánk bán*kjének kiadása Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. Legutolsó, sajnos töredékben maradt eredeti dolgozata apjának vizsgálódását lett volna hivatva továbbfolytatni, és igen lényeges új credményekkel kiegészíteni a hangsúly és ritmus kérdéseiről. Tizenkét évvel halála előtt, a maga költői némasága idején, 1886-ban Arany János hátrahagyott iratait és leveleit rendezte sajtó alá, oly tanulmányok és jegyzetek kíséretében, amelyek a hallgatag nagy költő-apa estéjének minden kortársánál mélyebb ismeretéről és megértéséről tanúskodnak.

Abban is emlékeztet apjára, hogy mindazt, amivel íróként foglalkozott, komoly „stúdium tárgyává tette”, anélkül,

hogy költői spontaneitását, természetes józan ítéletét feladta vagy elszegényítette, elferdítette volna. Az *Eredeti népmeséket* (1862) — nyilván Arany intenciói szerint, aki éppen ekkortájt a nyilvánosság előtt is megfogalmazta idevágó gondolatait — nem a néprajztudomány ma kötelező módszeres pontosságával jegyezték fel az Arany-testvérek, hanem úgy, mintha — műveltebb elmével és ellenőrzöttebb fogalmazással — valamilyen írástudó népi mesélő írta volna le azokat. Apa és fiú számára a műköltészet anyaga és sugalmazó példája maradt mindvégig a népköltészet; érdeklődésük nem a tudós folkloristáé, hanem a nemzeti költészet forrásait, a nemzeti ízlés nevelőjét kereső-feltáró alkotó költőé, művelődéspolitikusé. *Magyar népmeséinkről* a Kisfaludy Társaságban 1867-ben székfoglalóul előadott tanulmányában ennek a gyakorlatnak elvi indoklását fejtette ki.

Akkor már a nyilvánosság előtt legfeljebb tisztviselőként vagy műfordítóként megszólaló édesapja helyett is mondott el sok mindent, ami abba „belefagyott”. A fiú költőileg termékeny korszaka tudniillik arra az időre esik, amikor édesapja, a magyar szellemi élet legmagasabb polcára emelt nemzeti példa-költő másfél évtizedre teljesen elhallgat: némasággal felel azoknak, akik ódát várnak tőle, a kiegyezés létrehívóinak, de még inkább: méltatlan haszonélvezőinek.

Arany László 1868-ban teszi közzé *Tűnődés* című versét: a kiegyezés mélységesen kétkedő, borúlátó bírálatát. Ebben ilyen sorok olvashatók: „Nem áll magasztos cél előttünk, — Mint szétriadt nyáj tépelődünk; — Megrezzent bármi nesz; — A holnap is már fél sötétség, — Lépnénk, de visszatart a kétség; — A tett aggályba vesz;” s később: „A vészütött törzs így kiépül? — Igen: *fattyú-sarj* nő tövébül, — A fa félek soha”. A verset mintha egyenesen apja helyett írta volna: ezt bizonyítja kísérteties, egészen a versforma lüktetéséig menő rokonsága Arany János 1851-ben kelt keserű versével, *A dalnok bújával*, rokonsága az 1861-ben kelt nagy Arany-ódák erkölcsihazafiúi gondolatvilágával, s azonossága az 1877-ben kelet-

kezett, de a Kapcsos-könyvbe rejtett *A régi panasz* lesújtó nemzet-politikai önbírálatával.

Ez a keserű kiábrándultság nagyon is érthető. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a „remények évei”-ben Arany s elvbarátai úgy érezték, az abszolutizmus eresztékei meglazultak, a világ figyelme ismét Magyarország felé fordult, a kibontakozás lehetősége megvan, s eredménye nem utolsó sorban a hazai erők egységén, következetességén, hűségén múlik. Tudjuk, hogy Arany a Deák-párt baloldalán állt, eszményeit Teleki László képviselte, akinek tevékenysége, tragikus válsága s összeomlása — egyebek közt Arany Juliska levelcinek tanúbizonysága szerint — állandó együttérzéstől átfűtött beszéd tárgy volt a költő otthonában. „Hogy remélünk! s mint csalódánk! És *magunkban* legkivált! . . .”: tekint vissza a Margitsziget lelki vádaktól gyötört korán megaggott vándora e kor érzésvilágára, erkölcsi, hazafiúi válságára. A politikai lírának ezek az égő fájdalom s kemény ítéletű megnyilatkozásai a végeredményt foglalják össze. A költő körül azonban nemcsak a politikai-szellemi láthatár változott meg, hanem a mindennapi élet is. Ennek a változásnak mozzanatai tükröződnek majd a Kapcsos-könyv verseiben. Hogy látványuk, élményviláguk már előbb is feltűnik, bizonyítják a *Bolond Istók* második énekének (1872) az egykorú élet egy-egy villanásnyi képét megrögzítő betétjei.

Nagyon is indokoltnak látszik a feltevés, hogy Arany László két költői főművében is sokban apja helyett beszélt. Akadtak is, akik az 1873-ban írt s 74-ben közzétett *A hunok harcát* a folytatás nélkül maradt *Buda halála* modernebb hangszerelésű, nyiltabban aktuális célzatú folytatásának gondolták. Azt pedig, hogy az 1872-ben névtelenül pályadíjat nyert verses regénynek, *A délibabok hőséne*k nem ő a szerzője, Arany Jánosnak külön nyilatkozatban kellett hangsúlyoznia. Bizonyos azonban, hogy mindkét elbeszélő költemény Arany János némaságra fegyelmezett-szorult szellemének ihletében született. Aligha véletlen, hogy Arany János éppen 1872–73-ban vette elő újra élete legnagyobb vállalkozásának induló töre-

dékét, a *Bolond Istókot*, s hogy e töredéknek akkor keletkezett második éneke oly közeli párja — mind formáját, mind humorát, mind lírai ábrázolásmódját tekintve — *A délibábok hőségének*. S aki csak valamennyire is tisztában van vele, hogy Akadémiánk főtitkára hivatali fegyelme s politikai okossága mélyén változatlan heveséssel, s egyre nagyobb aggodalommal őrizte eredendő németellenességét, észre fogja venni *A hunok harcában* e parázs fellobbanó lángját.

Félreértés ne essék: Arany László nem epigonja volt édesapja művészetének, hanem kiváló tehetségű folytatója — bátran mondhatjuk: kiegészítője. Annak az ízlésnek, politikai és erkölcsi felfogásnak, nyelvi, művészi, nemzeti eszmevilágnak, amelyet Arany János nemzedékének legjobbjai alakítottak ki, Arany László szinte egyetlen méltó képviselője maradt egy megváltozott, szellemi tartalmaiban elhígult, erkölcsiségében bizonytalanná vált, majd elzüllött, a reformkor nagy eszméit és roppant áldozatait aprópénzre váltó világban, amelyben egyre inkább érvényesnek érezte Arany János keserű aggodalmát: „a polgárodás fordul reánk csapásul”. A kiegyezés lehetőségeit mindinkább a maga személyes érdekeinek szolgálatára kezdte kihasználni az a hatalomban levő vagy hatalomra kerülő réteg, amely úgy érezte, eleget volt árnyékban már 48-ért, s a szűk esztendők után a bővekek gazdagságát kívánta élvezni mindenáron. A Deák-párt opportunistá szárnya hamarosan szövetségre lépett a demoralizált és megvesztegethető ellenzékkel; a hetvenes évek derekára már minden készen volt rá, hogy Tisza Kálmán másfél évtizedre átvegye a hatalmat. Egy évvel e hatalomátvétel után, 1876-ban, Deák Ferenc — jóformán csak egy baráti körre fogykozott híveivel mind keserűbb magányba szorulva — meghalt. Néhány év múlva, 1880-ban követte Csengery Antal, s 1882-ben Arany János is.

Az Akadémia főtitkára, aki már 1867-et is csak „szívén eszével zsarnokoskodva” tudta elfogadni, a hallgatást választotta; csak magának, időtöltésül vagy a lírai megszólalás titkolt kényszerében, vagy egy „rádisputált” mű (*a Toldi*

szerelem) befejezésének kötelességtudásában írt ezután; örökül hagyva a publikálatlan verseket. Fia, a Földhitelintézet egyik vezetőembere nem találta meg mindjárt ezt a magatartást. Ha talán nem aktívabb, de kevésbé sebzett és tapasztalt volt apjánál. Később, s biztosabb pályán emelkedve, politikailag erősebben érdekelte is vált. Apjának útját, az elnémulást csak jóval később választotta, de akkor fenntartás nélkül. Addig, a nyolcvanas évek közepéig, ha költőként nem is, közíróként s apja hagyatékának gondozójaként jelen volt az irodalmi életben. Amikor azonban rá kellett jönnie, hogy nincs kör, amelyre komolyan támaszkodhatnák, s hogy a hatalmat most már itthon és saját kedvére gyakorló társadalom kigolyózza, elpusztítja a józan bírálattal vele szembefordulókat, amikor magának is éreznie kellett azt a mély erkölcsi undort, amely különccé tette nemzedékének olyan jelentős képviselőit, mint Toldy István, Asbóth János ingatag, hit nélkül fanatizáló rétorra olyan élcscsű s nagyműveltségű kortársat, mint Beöthy Zsolt, s öngyilkossá olyan barátot, mint Grünwald Béla, amikor tehát egyszerre arra kellett rájönnie, hogy, ha a hivatalának, szerepének alapot, hátteret adó politikát védelmezi, erkölcsi kátyúba kerül, ha pedig jelleme parancsát követi, egyedül marad; — ez utóbbit választotta.

Ebben is — bár lényegesen változott körülmények között — apjának útja, választása ismétlődött meg. Hogy így lehetett, annak előfeltétele jellemük, ízlésük, politikai és erkölcsi elfogadásuk rokonsága és az a körülmény, hogy Arany Lászlónak, amikor érett férfiként ki kellett lépnie a nyilvánosság elé, egy új, illúziótlan vagy eszméit-vesztett nemzedék kifejezőjeként, s oly vezető réteg kimagasló tagjaként kellett ezt tennie, amely a vélt kötelesség és a kötelesség parancsainak ellentmondó valóság dilemmáiból egyre inkább újra csak a nemzeti vágyálmok és téveszmék világába kényszerült visszahúzódni.

Arany László főműve, *A délibábok hőse* tehát csak inúfjának, a verses regénynek — tárgyias elbeszélését, személyes lírát és magas erkölcsiséget vegyítő — összetett, humoros hangulatával rokona a *Bolond Istók* második énekének. Egészé-

ben egyéni, eredeti mű: azzá teszi tárgyválasztása, egészen modern nyelve, s főként az uralkodó közszellemet elegáns fölényvel, látszatra szelíd, lényegében könyörtelenül kemény módon bíráló s elmarasztaló bátorsága. Rendkívül korszerű, mai kifejezéssel: fenntartás nélkül elkötelezett — s a haladás irányában elkötelezett! — mű volt *A délibábok hőse*. Szerzője talán ezért is választotta az anonimitást. Ezért sem lehetett népszerű; ezért is szorult annyi időn át méltatlanul háttérbe, és ezért kapta meg az őt méltán megillető elismerést csupán az elmúlt évtized folyamán.

Arany Lászlóban legfeljebb emléke élt annak a forradalomnak és szabadságharcnak, amely édesapját Petőfi jobbán magával ragadta, s amelynek eszményeihez az egyre hallgatóbb nagy költő mindvégig hű maradt. Ezt a hűséget lényegében megtartotta fia is. Megőrzött valamit apjának abból a tulajdonságából is, hogy jobbra s balra egyaránt bírált; nem valamilyen aranyközéputas kiegyeztetés hajlamát, hanem a kotériáktól független ítéletmondó igazságkeresését érvényesítve. A személy tisztelete nem akadályozta meg abban, hogy élesen, ha kellett indulatosan bíráljon. Helyzete és környezete lehetővé tette, hogy politikai s elvi kérdésekben is kíméletlenebb legyen apjánál. Ez főként a maradi nézetek bírálatában érvényesült; amit ezekkel szembeállított, mégis a polgárosodó magyarság elérhető, jóra való eszménye volt. Bizonytalanabb, nemegyszer önellentmondó lett azonban, amikor a kor olyan kérdéseiben — pl. a nemzetiségi kérdésben, a magyar hegemónia, a fúzió, a monarchiában vállalt magyar szerep kérdésében — foglalt állást, amelyekben ő sem — mint apja sem — szabadulhatott meg a hazai vezető rétegek elsőbbségi illúzióitól. Egyidőre — fenntartásokkal bár — ezért is alárendelte magát a nemzeti érdekegyesítést képviselő párt fegyelmének — holott ez a nemzeti ellenállás idején még komoly erkölcsiségű, elvi szépségű eszmerendszer, Tisza Kálmánék gyakorlatában, jórészt politikai taktikák demagóg jelszavává züllött. *A magyar politikai költészet*ről szóló tanulmányában (1873) már feltűnnek azok a kétségek, amelyek oly rokonok a hallgató

Arany „szösszenetei”-ben elpattanókhöz. 1867-ről s az ezt megelőző kiegészésekről ezt olvashatjuk ott: „A költőnek, ha ellenök igaztani jobb belátása tiltja, hallgatnia kell, mert dicsőítésükre egy húr sem pendül meg szívében. De a költői léleknek azon küszködő hangulatában, midőn benne a képzelet vágya és a józan ész ítélete egymással összeütközésbe jő, a meghasonlott kedély kiválóan fogékony a humorra s a szárny-szegett lelkesedés megteremti a politikai költészetnek egy másik nemét, a szatírát”. Ezt *Az elveszett alkotmányt* vagy *A nagyidai cigányokat* a maga keserűségére vagy „okádhatnék”-jára létrehozó, s főként az elnémuló Arany János is írhatta volna. László is még *A délibábok hősét* szülő lélekállapotban fogalmazta meg. Költőként azután hamarosan teljesen elnémult. Ő is munkájába temetkezett. Hogy ebben több értelmet talál, mint apja a maga akadémiai palotafogságában „láncait csörgetve”, annak oka kettős. A Földhitelintézetnek, amelynek nemso-kára vezetője lett, fő célja a középirtokos nemesség érdekeinek védelme, vállalkozásainak támogatása volt, s ő ebben a rétegben látta még mindig a „magyar elem” fő erőtartalékát. De magával ragadhatták egyidőre a kezdődő iparosodásnak, s a mezőgazdaság modernizálódásának eredményei is: munkájának mindenesetre nagyobb látszata, több kézzelfogható haszna volt, mint a hivatali adminisztrációba temetkező apjének.

László műveire már csak a nagy korszak visszfénye hull; és e visszfény is meghatározza jellegüket. Arany János fia inkább lezárója, mint kezdeményezője egy jelentős irodalmi, szellemi áramlatnak. Ez érthető s törvényszerű. Annak az értelmiségnek tagja volt, amely a hazai fejlődésből annyira hiányzó polgárság szerepét a zömükben köznemesi, éshonorácior értelmiségi középrétegekkel akarta eljátszani, s nem utolsósorban ennek a kísérletnek sikertelensége miatt némult el, vagy állt félre reményét vesztetten. Életformája, műveltsége, ízlése és eszményei szerint olyan polgár volt, aki sohasem tagadta ugyan meg a mélységet, ahonnan családja kiemelkedett, de ennél természetszerűen jobban hangsúlyozta a magasságot, ahova feljutott. S ehhez az Arany-család nemessége is hozzá-

tartozott. Ő emelte fei, festette meg újra s tette közzé Arany János hátrahagyott iratainak egyik kötetében a család nemes címerét. Ez is érthető. Akkor, amikor részt kellett vennie az önállósuló Magyarországon a hatalom gyakorlásában, egy időre szükségképpen hozzáidomult a nemesi kiváltságaira, történelmi jogaira támaszkodó, s a magyar hegemónia igényéről le nem mondó magyar dzsentri-világ politikai és társadalmi eszményeihez.

De csak ezekhez s csak egy időre. Élte vége felé, amikor a köréje dermedő magányosságban, s az egész érzésvilágát sivatagossá szűrítő elfojtódásban újra az irodalom felé fordult, egyre több lett megnyilatkozásaiban az esztelen hatalmat bíráló, a züllött közéleti erkölcsiség ellen forduló indulat. Költőként, íróként pedig soha nem hasonult a körülötte kibontakozó világhoz. Az a műve, amelyet nemcsak legfőbb költői remekének, hanem a kor egyik reprezentatív alkotásának tartunk — *A délibábok hőse* — nemcsak szorosabban vett költői értékei: kitűnő alakrajza, zárt, hézagtalan kompozíciója, mesteri, apjának legjobb eredményeit, a nagy oroszok hangulatteremtő eszközeit egyéni módon továbbfejlesztő, értékesítő előadásmódja, ritmikája, nyelvi épsége, minden különködést kerülő költői realizmusa miatt friss, a maga nemében és korában igazán klasszikus alkotás, hanem azért is, mert ritka erkölcsi és társadalompolitikai tudatossággal ábrázolta a kiegyezés korának néhány igen fontos magyar típusát, teljes személyi hitellel bírálta a végzetes hatású hibákat, és az igazi költészet erejével mutatta meg a jó változás lehetőségeit.

Pályája igen szerencsésen indult, magasra ívelt; minden ok megvolt rá, hogy irigyeljék vagyonáért, pozíciójáért, szép otthonáért, kiegyensúlyozott életéért. S pályája mégis meghasonlásba, keserű vívódással, elégületlenséggel telt magányba, a kor oly jellemző szavával: elfojtódásba torkollt. Forró közéleti érdeklődésű, magát nemzetének szolgálatára rendelő moralista volt; természetes, hogy a maga korában s körülményei közt boldogtalanul és reménytelenül szállt sírba.